

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті розглядаються структурно-граматичні особливості фразеологізмів української, російської, німецької та англійської мов. Вивчаються та порівнюються граматичні категорії фразеологізмів мов, що досліджуються. З'ясовано, що з урахуванням граматичних категорій, які притаманні фразеологізмам, розрізняють субстантивні, дієслівні, ад'єктивні та адвербіальні фразеологізми.

Ключові слова: фразеологізми, стійкі словосполучення, граматичні категорії, німецька та українська мови, структурно-граматичні особливості фразеологізмів.

В статье рассматриваются структурно-грамматические особенности фразеологизмов украинского, русского, немецкого и английского языков. Исследуются и сравниваются грамматические категории фразеологизмов исследуемых языков. Установлено, что с учетом грамматических категорий, свойственных фразеологизмам, различают субстантивные, глагольные, адъективные и адвербиальные фразеологизмы.

Ключевые слова: фразеологизмы, устойчивые словосочетания, грамматические категории, немецкий и украинский языки, структурно-грамматические особенности фразеологизмов.

The structural and grammatical features of phraseological units of the Ukrainian, Russian, German and English languages are analysed in the article. The grammatical categories of phraseological units of the investigated languages are analysed and compared. The fact that the substantival, verbal, adjectival and adverbial phraseological units are functioning in the languages under analysis has been established when grammatical categories peculiar to phraseological units are taken into account.

Key words: phraseological units, set expressions, grammatical categories, German and Ukrainian languages, structural and grammatical features of phraseological.

Фразеологія сформувалася в самостійну лінгвістичну дисципліну, тобто відокремилася від синтаксису, лексикології і стилістики [1].

Зацікавлення цією дисципліною філологами справді велике, і воно останнім часом зростає. В ХХ столітті біля витоків фразеології стояв визначний український філолог О. О. Потебня [2]. Він першим поставив питання про знаковий характер стійких зворотів, про закономірність їхніх утворень, висловив низку думок про їхнє значення.

Певний інтерес до фразеології виявили також І. І. Срезневський [3] та Ф. Ф. Фортунів [4], який досліджував значення та словозміну компонентів стійких сполук слів. Цінні спостереження в напрямку фразеології містять праці О. Шахматова, Л. Щерби та Є. Поліванова.

Свого часу деякі зарубіжні вчені (Ф. де Соссюр, Ш. Баллі, О. Єсперсен) також вважали стійкі сполуки слів одиницями мови. Ф. де Соссюр звернув увагу на існування стійких сполук слів. Він пише: “Перш за все, ми зустрічаємося з величезною кількістю виразів, що належать, безумовно, до мови: це ті цілком готові вислови, в яких звичай забороняє що-небудь змінювати навіть тоді, коли за допомогою зрілого мислення в них можна розрізнити значимі частини” [5: 78].

Процес становлення фразеології — самостійної лінгвістичної дисципліни — ще більше загострив розбіжності між фразеологами щодо трактування багатьох питань. І досі лунають дискусійні голоси навколо самого об’єкта вивчення, визначення обсягу фразеології, розуміння її в широкому і вузькому сенсі.

Актуальність цієї статті зумовлена розбіжностями між думками дослідників щодо виділення структурно-граматичних типів фразеологізмів.

Метою роботи є дослідження структурно-граматичних особливостей фразеологізмів в українській, російській, німецькій та англійській мовах.

Об’єктом даного дослідження є фразеологізми в українській, російській, німецькій та англійській мовах.

Мета роботи зумовила розв’язання наступних завдань:

1. Виявити категоріальні ознаки субстантивних, дієслівних, ад’єктивних та адвербіальних фразеологізмів в досліджуваних мовах.

2. Виявити фразеологізми з граматичною структурою речення в мовах, які досліджуються.

Матеріалом дослідження було обрано 100 фразеологізмів в кожній мові, що розглядається, відібраних методом суцільної вибірки із фразеологічних словників [11; 12; 13; 14; 15].

Стійкі сполуки слів характеризуються різноманітністю граматичної структури, ступенем внутрішніх зв’язків між компонентами,

цілісністю значення, семантичними змінами, образністю, експресивністю і т. д. Які з названих сполук слів становлять предмет фразеології, залежить від методу дослідження та критеріїв визначення фразеологізмів. Звідси — загальні риси: фразеологія як факт мовної системи; внутрішні механізми з'єднання компонентів, система обмеження сполучуваності і відбору одиниць; характеристика складу зворотів; необхідність фіксації конкретного матеріалу дослідження.

Підхід до фразеологізмів як до знаків системи мови неминуче передбачає єдність форми і змісту. Ця єдність не суперечить можливості щодо розмежованого аналізу семантики і формальної синтаксичної структури фразеологічних одиниць. З боку семантики фразеологізмам властиве цілісне глобальне значення. Вони можуть мати аналітичний, розчленований характер, однак функціонально, в акті комунікації, такі значення сприймаються як щось цілісне, понятійно єдине.

З боку форми граматичної структури фразеологізми виявляють чітке розмежування. Серед них наявні одиниці, співвідносні зі словосполученням, а також утворення, співвідносні з реченням. Дещо більша диференціація серед фразеологізмів спостерігається щодо їхнього лексично-граматичного розряду. Це виявляється у відношеннях фразеологізму і слова — самостійних одиниць мови. Вступаючи у взаємозв'язки у мовленні, вони підпорядковуються загальним законам словосполучення одиниць, що мають чітке категоріальне визначення.

Фразеологізми, співвідносні зі словосполученням, організуються за моделями вільних сполучень слів, властивих тій чи іншій мові. Такі фразеологізми створюються з різними частинами мови.

Здебільшого у мовах чітко виділяється лише кілька лексико-граматичних розрядів. Характерно, що в багатьох мовах (порівняймо в українській, російській, білоруській, німецькій, англійській, французькій, іспанській та угорській) вони майже однакові. Звісна річ, тут ідеться не про зумисне підтасування фактів, проти чого застерігав Л. Шерба, а про природну класифікацію, яка “настійно нав'язується самою мовною системою”, про загальні категорії, що розрізняються у даній мовній системі” [6: 25].

Отже, з урахуванням граматичних категорій, властивих фразеологізмам, розрізняють субстантивні, дієслівні, ад'єктивні й адвербіальні фразеологізми. У реченні вони виконують різні синтаксичні функції; основні з них — підмет, присудок, означення та обставини.

Розглянемо детально субстантивні, дієслівні, ад'єктивні та адвербіальні фразеологізми.

Субстантивні фразеологізми

Характерною особливістю субстантивних фразеологізмів є їхні категоріальні ознаки. Вони мають граматичні категорії роду, числа, відмінка і об'єднані загальним значенням предметності чи особи. Наприклад: *укр.* бог і цар, злий геній, валаамова ослиця, плоть і кров, заяче серце, фіговий листок, бабине літо, лебедина пісня; *рос.* гусь лапчатый, отставной козы барабанщик, стреляный воробей, соломенная вдова, дойная корова, карманная чахотка, филькина грамота, шарашкина контора; *нім.* ein freches Aas — *груб.* “нахаба”, das A und O — “альфа і омега”, “початок і кінець”, die Bande der Ehe — *висок.* “шлюбний зв'язок”; der rote Faden — “червона нитка”, “провідна ідея”, “основна думка”, ein flacher / leerer / hohler / Kopf *розм.* “дурна людина” — eine faule Trine — *розм. фам.* “ледарка”, Schimpf und Schande — “ганьба і сором”, der letzte Trumpf — “останній козир”; *англ.* the last straw — “остання крапля”, a stab in the back — “удар у спину”, old salt — “старий моряк”, blue funk — “панічний страх”, Dutch courage — “хоробрість, викликана оп'янінням”, dog's life — “важке життя”, grass widow — “солом'яна вдова”.

Дієслівні фразеологізми

Дієслівним фразеологізмам властиві граматичні категорії часу, виду, особи, числа, способу і стану. Вони виражають загальне значення дії. Наприклад: *укр.* ходити на задніх лапках, сидіти на шиї, сісти на шию, грати першу скрипку, дихати на ладан, сміятися на кутні, лізти на стіну, вішатися на шию, байдики бити, псувати кров, зійти в могилу, давати відсіч, глек розбили, чорний кіт пробіг між *ким*; *рос.* терять голову, сходить с ума, сыграть в ящик, заговаривать зубы, сбиваться (сбиться) с панталыку, ни в какие ворота не лезет, калачом не заманишь, ума не приложу, держи карман шире, смотри в оба, разделанный под орех; *нім.* j-m ins Auge (in die Augen) fallen — “кидатися (кинутися) в очі (у вічі)”, kalte Beine bekommen — *розм. фам.* “злякатися”, j-m blauen Dunst vormachen — *розм.* “морочити голову”, “запилювати очі”, sich ins Fett setzen — *розм.* “добре влаштуватися”, die letzte Karte ausspielen — *розм.* “використати останню можливість”; *англ.* be (або have) one's head in the clouds — “вітати в небесах”, cut one's throat, to — “перерізати горло комусь”, drink under the table, to — “перепити когось”, help one to one's

feet, to — “допомогти комусь стати на ноги”, pay the piper, to — “розплачуватися”, return good for evil, to — “відплатити добром за зло”, save one’s bacon, to — “врятуватися”.

Ад’єктивні фразеологізми

Властивістю ад’єктивних фразеологізмів є вираження якісної характеристики предмета. Щодо граматичних категорій, то їм властива категорія роду і числа. Наприклад: *укр.* не ликом шитий, голий (бідний), як церковна миша (як бубон), ні живий ні мертвий, шкіра та кості, кров з молоком, зірок з неба не хапає, злий аж кипить, не в тім’я битий, ребра й кості, гострий на язик, тугий на вухо, як з голки; *рос.* без царя в голові, мухи не обидит, задним умом крепок, боек на язык, одним миром мазаны, из молодых да ранний, пальчики оближешь, на рыбьем меху, белыми нитками шито; *нім.* nur Haut und Knochen — *розм.* “шкіра та кості”, voll wie eine Haubitze — *розм. фам.* “п’яний, як чіп”, dick wie ein Fass — “товстий, як бочка”, durchnässt bis auf die Haut — “мокрый, як хлющ”, arm wie eine Kirchenmaus — *розм.* “бідний, як церковна миша”, stug wie ein Panzer — “впертий, як осел”, wie Milch und Blut — *розм.* “кров з молоком”; *англ.* long in the tooth — “старий”, “пісок сиплеться”, (as) old as Adam — “старий”, “древній”, high and mighty — “зарозумілий”, “пихатий”, dead drunk — *розм.* “смертельно нетверезий”, dead and gone — “давно минулий”, “що давно вмер, загинув”, (as) hard as a bone — “твердий, як камінь”, like as two beans — “схожий, як дві каплі води”, pale and wan — “виснажений”.

Адвербіальні фразеологізми

Адвербіальним фразеологізмам загалом властиво виражати означення ознаки. З погляду семантичних особливостей вони поділяються на два класи: на якісні і обставинні. Кожен із них характеризується властивими їм особливостями, як, наприклад, адвербіальні фразеологізми способу дії, міри, ступеня і т. д. Наприклад: *укр.* з усіх сил, дешево і сердито, неждано-негадано, раз і назавжди, від зорі до зорі, через пень-колоду, коли рак свисне, хоч гать (греблю) гати, хоч гвалт (караул) кричи, не під силу, не по літах, у поті чола; *рос.* очертя голову, стиснув зуби, в мгновенъе ока, курам на смех, невзирая на лица, на широкую ногу, всеми фибрами души, с гулькин нос, без оглядки, как сивый мерин, до мозга костей, у черта на куличках, на все четыре стороны; *нім.* über die Massen — “над усяку міру”, “занадто”, bis ins Mark — “до смерті”, “до глибини душі”, schwarz auf weiss — “чорним

по білому”; hin und her — “туди і сюди”, in erster Linie — “насамперед”, mit Müh und Not — “ледве-ледве”, “насилу”, bis spät in die Nacht hinein — “до пізньої ночі”, nie und nimmer — “ні за що в світі”; *англ.* by hook or by crook — “всіма правдами і неправдами”, tooth and nail — “з усіх сил”, out of a blue sky — “раптом”, “зненацька”, rain or shine — “не дивлячись ні на що”, by word of moth — “усно”, “на словах”, in the year dot — *розм. жарг.* “давно”, “за царя Гороха”, as the crow flies — “найкоротшим шляхом”, by fits and starts — “нерегулярно”, for once in a way — “як випадок”.

Фразеологізми з граматичною структурою речення

До фразеологізмів з граматичною структурою речення (найчастіше їх називають комунікативні фразеологізми або стійкі фрази) належать прислів'я, приказки, афоризми, крилаті фрази, вигукові і деякі модальні фразеологізми, а також частина власне номінативних фразеологізмів.

Найпоширеніші серед них — прислів'я і приказки. Прислів'я кваліфікуються, звісно, як речення прості чи складні дидактичного змісту, що містять мораль чи якусь життєву мудрість. Їм притаманна національна своєрідність, хоч багато однакових чи дещо змінених прислів'їв та приказок є у багатьох мовах світу. Це, як правило, прямі чи опосередковані запозичення з інших мов, переважно з грецької чи латинської. Наприклад: *укр.*: Брехнею світ пройде, а назад не вернешся; Хто тягне, того й б'ють; Коня кують, а жаба ногу підставляє; На городі бузина, а в Києві дядько; Осла пізнати по вухах, вола по рогах, а дурня — по словах; Одна ластівка весни не робить; У ліс дрова не возять; Не такий чорт страшний, як його малюють; *рос.*: Любишь кататься, люби и саночки возить; Осел останется ослом, хоть ты осыпь его звездами; Правда глаза колет; Не так страшен черт, как его малюют; Вот тебе, бабушка, и Юрьев день!; Ворон ворону глаз не выколет; Куй железо, пока горячо; На воре шапка горит; *нім.*: Eine blinde Henne findet wohl auch ein Korn — “І сліпа курка зерно знайде”; Eine Schwalbe macht keinen Frühling — “Одна ластівка весни не робить”; Das passt wie die Faust aufs Auge — *досл.* “Так підходить, як кулак до ока” — порівн. “Іде, як корові сідло”; Stille Wasser sind tief — порівн. “Тиха вода берег ламає”; Der Teufel ist nicht so schwarz wie man ihn malt — “Не такий чорт страшний, як його малюють”; Wasser in den Brunnen tragen — “Носити воду решетом”; *англ.* A great ship ask deep water — “Великому кораблю велике плавання”; Speech is silver, but

silence is golden — “Слово — срібло, мовчання — золото”; You cannot fray the same ox twice — “З одного вола дві шкури деруть”; Who keeps company with the wolf, will learn howl “З вовками жити — по-вовчому вити”; If you run after two hares, you will catch neither — “За двома зайцями поженешся, жодного не ввіймаєш”.

В контексті прислів'я і приказки займають, як правило, окреме місце; вони можуть вживатися як самостійні речення, так і у вигляді вставних стійких зворотів, хоч вони завжди є частиною складного семантичного цілого. Наприклад: “Sie werden die Richter bestechen — wo das Geld ist, ist das Recht — höre Stefan, fort von hier, aber sei schlau!” (B. Kellermann. Die Stadt Anatol).

Прислів'я і, в першу чергу, приказки дуже легко розширюються за рахунок звертань, вставних чи модальних слів, як, наприклад: “брехнею, як-то кажуть, світ пройдеши, та назад не вернешся”, “ти поглянь, яйця курку вчать”.

Аналогічний (щодо знаковості) характер мають афоризми, крилаті фрази і максими. Як і прислів'я, їх називають замкненими фразами. В контексті вони займають, як правило, окреме місце як самостійні речення і не здатні до словесного поширення. Наприклад: “Après nous le deluge!” antwortete Mohn, der einzige, der ein annehmbares Französisch sprach (B. Kellermann. Totentanz).

В цьому реченні Б. Келлерман використав відомий крилатий вираз Après nous le deluge — “Після нас хоч потоп”, який найчастіше приписують французькому королю Людовику XV. Багато афоризмів і крилатих фраз мають своє авторство. Так, вислови Veni, vidi, vici — “Прийшов, побачив, переміг”, Et tu autem, Brute! — “І ти, Брут!” належать Юлію Цезарю (другий вислів, правда, ставлять під сумнів); Das also war des Pudels Kern! — “Так ось у чому суть!” — “Так вот где собака зарыта!” Це — слова Фауста із однойменного твору Гете.

Близько до вищеохарактеризованих фразеологізмів-речень стоять вигуківі і модальні фразеологізми. Наприклад: O tempora, o mores! — “О часи, о звичаї!”; Um Gottes willen! — “Ради бога!”; Donner, Blitz und Hagel! (Donner und Teufel! Donner und Doria!) — *роzm. фам.* “Сто чортів!”; Der kann mich gern haben! *роzm. ірон.* “Хай забирається геть!”; Das habe ich *gern rozm. ірон.* “Нічого сказати!, як тобі це подобається!”; Lass es dir gut bekommen! — “Усього найкращого!” By the Lord Harry! *роzm.* — “Чорти б його побрали!”; My eye! (Oh, my eyes!) — “О це так!”. Вони завжди займають окреме місце в контексті. У реченні вони можуть вживатися і без окличного знака, відокремлюватися від решти

тексту комою. Наприклад: *Alle Wetter, dieser Leo Michael nahm kein Blatt vor den* (B. Kellermann. *Die Stadt Anatol*).

Дещо інші властивості притаманні фразеологізмам, що своєю граматичною структурою належать до речень, сказати б, до комунікативних одиниць, а змістом — до номінативних. Такі фразеологізми називають певні явища дійсності. Наприклад: полуда спала з очей, гедзь укусив, порохня сиплеться, ведмідь на вухо наступив; вожжа под хвост попала, еле ноги несут, душа в пятки ушла; *die Haare stehen j-m zu Berge* — “волосся стає дибом”; *die Blinde fiel j-m von den Augen* — “полуда спала з очей” і т. п. Вони легко поширюються словами, другорядними членами речення, що не належать до їхньої стійкої структури.

В окрему групу деякі дослідники виділяють власне модальні фразеологізми, що виражають ствердження, заперечення, відношення до висловлювання з погляду його достовірності, прагнення і т. д. (*as sure as a gun* — “без сумніву, неминуче”; *at any price* — “за всяку ціну”, “що б то не було”; *well and good* — “ну що ж”).

Виділення структурно-граматичних типів фразеологізмів залежить від позиції того чи іншого словесника, від його позиції щодо фразеології.

Аналіз структурно-граматичних особливостей фразеологізмів показав, що специфіка фразеологізму полягає в тому, що функцію позначення виконує все сполучення в цілому, а кожен його компонент окремо позбавлений предметної співвіднесеності. І зовнішні зв'язки фразеологізмів, основані на валентних зв'язках усього його комплексу як цілого, і компоненти не можуть самостійно вступати в семантичні і граматичні відношення з іншими членами речення.

Прислів'я, приказки, крилаті фрази, вигуківі фразеологізми використовуються у мовленні як будівельний матеріал, як знаки мови. Поруч з іншими одиницями мови вони служать засобом створення різних видів контексту, в тім числі і речень. А це означає, що їм притаманна валентність, здатність до сполучуваності.

Стаття написана з проекцією на конкретну навчальну програму для студентів-філологів, які вивчають іноземні мови. Звісна річ, фразеологія посідає чільне місце не тільки як наукова, але й передусім як навчальна дисципліна, тому матеріал статті пов'язаний з фразеологічною проблематикою не лише як науки, але й навчальної дисципліни.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Кунин А. В. Английская фразеология. — М., 1970; Фразеология современного английского языка. — М., 1972.
2. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. — Харьков, 1930.
3. Срезневский М. И. Замечания об образовании слов из выражений // Сб. ОРПС. — СПб., 1873. — Т. 10.
4. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. — М., 1956. — Т.1.
5. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М., 1977.
6. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.
7. Тагиев М. Т. Плагольная фразеология современного русского языка. — Баку, 1966.
8. Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка. — М., 1970.
9. Баран Я. А., Зимомря М. І. Теоретичні основи фразеології. — Ужгород, 1999.
10. Муница С. Н. Адъективные компаративные фразеологические единицы в немецком и украинском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1975.
11. Мізін К. Німецько-український фразеологічний словник. — Вінниця: Нова книга, 2005.
12. Словник української мови. Т. I—II. — К., 1970—1980.
13. Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. — М., 1975.
14. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. — К., 1971.
15. Kupper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. — Hamburg: Classen-Verlag, 1963. — Bd. I.